

Марина КАФТАН
Олександра КОЗОРОГ
Ірина КОСТЮК
Володимир СЕЛІВАНЕНКО
Ігор ЦЕУНОВ

УКРАЇНА І СВІТ: вступ до історії та громадянської освіти

Методичні матеріали для пілотування
у 5 класах експериментальних закладів
загальної середньої освіти

Уроки 9–13 (листопад – грудень)

Тема 5. Життя в громаді

Урок 9. Як виникають правила

Якими були правила співжиття в минулому і є тепер?

Обґрунтування та особливості заняття

Тема правил, їх походження і трансформування є важливою для засвоєння, оскільки дозволяє учнівству критично, а відтак і більш свідомо сприймати не лише правила класу, якщо вони були розроблені, а й, що найважливіше, закони країни, а в майбутньому — і міжнародні норми.

Розкриття історичного контексту виникнення та походження правил дозволить водночас звернути увагу на їх ключові функції, усвідомлення їх ролі для захисту загальнолюдських цінностей, формування поваги до прав людини.

Освітнім завданням заняття є поглиблення здатності учнів достатньо усвідомлено вживати поняття “звичай”, “правило”, “закон”.

Світоглядно значущим є допомогти учню усвідомити роль людини, спільнот і народу загалом у процесі творення правил і законів, залежність змісту законів від історичного періоду та звичаїв певного народу. Водночас надзвичайно важливим є обговорення з дітьми основного призначення законів, які ухвалюються у сучасній державі, — забезпечення реалізації прав і свобод людини.

Пропонований зміст	Як і чому виникають правила. Чим правила відрізняються від прав. Закони як загальні правила. Приклади українських правил і законів з минулого
Очікувані результати навчання	<ul style="list-style-type: none"> — пояснює, чому і якими правами від народження наділена кожна людина; — обговорює важливість поваги прав людини; — аргументує потребу спільних правил і законів, а також необхідність їх дотримуватися; — переконує інших у перевагах поведінки, заснованої на повазі до прав людини і поваги до гідності людини; — пояснює значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, свобода, права, право / закон) з допомогою вчителя

Пропоновані види навчальної діяльності	Коментоване читання тексту або формулювання запитань до розповіді про виникнення та розвиток правил і законів. Укладання порівняльної таблиці про правила та права; підбирання прикладів правил, що захищають права. Складання усної розповіді про те, як відбувалося перетворення звичаєвих правил на закони за поданим переліком ключових слів і понять теми. Добирання аргументів з допомогою вчителя про значення для кожної людини / дитини та суспільства дотримання правил, законів і захисту прав людини
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і суспільство. Людина і влада

Інформаційна довідка

Правила та закони супроводжують людство щонайменше з часу виникнення писемності, адже найдавніші її зразки доводять — без правил і законів не могло існувати суспільство. Одним із найдавніших прикладів законів є так званий кодекс Хаммурапі.

Водночас існування певних звичаїв і правил у дописемний період історії людства залишається предметом для дискусій та історичних реконструкцій.

Трансформування правил — зокрема перехід від принципу таліону (“око за око”) до грошового відшкодування завданої шкоди — свідчить про гуманізацію звичаїв, правил і законів і водночас про те, що запити людей на зміну правил сильно впливають на законотворчий процес. Разом із тим, існування правил, які з часів Римської імперії не втратили свою актуальність, наводить на думку про існування загальнолюдських цінностей, які не зазнають суттєвих змін і втілюються у законодавстві більшості держав.

Хід уроку

Можливі два варіанти проведення заняття.

Варіант 1

Крок 1. Вступна вправа (до 10 хв)

Ця вправа є надзвичайно вдалим початком розмови про необхідність встановлення правил для будь-якої аудиторії. Особливо вона стимулює молодших підлітків замислитися про цінність правил і потребу в них.

Запропонуйте учням пограти в гру. Запросіть по шість-сім учнів та учениць у дві групи. Можна поставити ці групи шеренгою між рядами, перед дошкою чи в іншому місці класної кімнати, де є вільний простір.

Повідомте, що завданням команд буде передавати фломастер (чи інший предмет) від одного учасника / учасниці до іншого / іншої на швидкість. Почніть гру.

Щойно одна з команд завершить — голосно скажіть, що ви не повідомили про правила, і насправді треба передавати правою рукою, а брати предмет лівою. Почніть гру. За кілька секунд знову зупиніться і скажіть, що ви забули повідомити, що під час передавання з правої руки в ліву треба обов'язково повертатися всім тілом і обличчям до того, кому передаєте (або говорити якесь слово). Знову розпочніть гру. Після завершення оголошіть переможцем ту групу, яка закінчила другою! Візьміть до уваги, що діти будуть збуджені й під час уже другого етапу хтось може вигукнути, що це “нечесно”, особливо під час оголошення результатів гри.

Заспокойте учнів і запропонуйте повернутися на свої місця.

Проведіть обговорення.

- Про що ця вправа-гра?
- Чого вам бракувало від початку гри?
- Чи можна змінювати правила під час гри, а не оголошувати їх на початку?
- Навіщо грі правила?
- Навіщо правила взагалі?

Крок 2. Вивчення нового матеріалу (до 15 хв)

1. Розпочніть або продовжте, якщо почали з гри, розмову з учнями про появу звичаїв, правил і законів. Запропонуйте пригадати, як жили первісні люди та як вони формували спільноти. Розкажіть, що люди завжди домовлялися про правила співіснування. Наведіть приклади появи правил і законів (до 10 хв).

2. Запропонуйте учням розглянути зображення стели із законами Хаммурапі, прочитати текст поруч і відповісти на запитання із завдання 1 (до 5 хв).

Варто зауважити, що доречно підбадьорювати дискусію дітей, не визначаючи “правильну / неправильну” відповідь, а лише звертаючи увагу на наявність певних аргументів.

Як ти вважаєш, навіщо у Вавилоні докладали стільки зусиль, щоби відтворити закони в камені? Доречним тут є підказати учням, що на той час не було засобів масового поширення інформації, порівнюваних із тими, що є в сучасному світі (навіть друкарство ще не винайшли, а писати та читати вміла дуже незначна кількість людей). Звісно, вибивання текстів у камені — тривала й складна робота, яка сама по собі мала засвідчити неймовірну важливість документа й велич правителя.

Чому на стелі, окрім тексту законів, є ще й зображення самого Хаммурапі та бога справедливості Шамаша? За результатами дискусії доречно звернути увагу на те, що на той час вважалося, що цар Хаммурапі отримав закони безпосередньо від бога справедливості, тому оскаржувати їх

було не можна. Хоча насправді, звісно, ці закони були результатом роботи людського інтелекту.

Крок 3. Робота з історичними джерелами (5–7 хв)

Об'єднайте клас у три групи, кожній з яких запропонуйте прочитати один із текстів історичних джерел 1, 2, 3, наведених у посібнику.

Після прочитання запропонуйте обговорити запитання, які подаються до них.

- Про які закони йдеться в наведених джерелах?
- У яких країнах і в які часи вони діяли?
- Що ці джерела розповідають нам про тогочасні суспільства?

Після обговорення питань представник / представниця від кожної групи має коротко розказати правило й озвучити відповіді на ці запитання.

Крок 4. Вправа “створення закону” (5–7 хв)

Для виконання цієї вправи підготуйте листочки з написаними етапами створення закону відповідно до інфографіки у підрозділі 3. Роздайте їх кільком учням. Запропонуйте, звіряючись із навчальним посібником, за обмежений час (наприклад, 1–2 хв), вишикуватися біля дошки в правильному порядку. Однокласники можуть допомагати, підказувати або коментувати, чому певний учень (тобто пункт з інфографіки) має стояти саме на цьому місці. Наприкінці вправи підсумуйте алгоритм і наголосіть на тому, що закони створюються задля безпеки та рівності людей у суспільстві.

Для домашнього завдання залиште опрацювання підрозділу 4 “Чим правила відрізняються від прав”.

Варіант 2

Крок 1. Актуалізація вивченого матеріалу (до 5 хв)

Проведіть коротке фронтальне опитування з метою пригадати, як формувалися перші спільноти. Поміркуйте разом із учнями, які там могли встановлювати правила й навіщо. Зазначте, що із часом певні звичаї переходили в правила, а тоді правителі закріплювали їх як закони. Але й ці закони змінювалися відповідно до потреб суспільства.

Крок 2. Робота з історичними джерелами (до 10 хв)

Вправа “Як закони змінювалися із часом”.

Об'єднайте клас у три групи, кожній з яких запропонуйте прочитати текст із давньоруських збірок законів та відповісти на одне із запитань до цих текстів.

- У чому полягає відмінність у цих правилах?
- Чому, на твою думку, змінилося правило щодо покарання людини за вчинений нею злочин — за завдання шкоди іншій людині?
- Що ці правила розповідають про тодішні суспільства?

Після обговорення питання представник / представниця від кожної групи має озвучити запитання та відповідь, яку підготувала група.

Обговоріть результати. Наголосіть на тому, що хоча із часом закони можуть змінюватися, метою їх створення є впорядкування життя суспільства, добробут і рівні права людей.

Крок 3. Вивчення нового матеріалу (до 20 хв)

1. Запропонуйте учням ознайомитися з матеріалами підрозділу 3 (до 10 хв).

Варіант 1. Запропонуйте учням прочитати текст підрозділу з використанням позначок “+” — знайомо, “-” — незрозуміло, “?” — хочу дізнатися більше. Попросіть у парах порівняти позначки та озвучити запитання про “незрозуміло” від пари. Відповідає та пара, яка знає відповідь.

Варіант 2. Попросіть дітей записати три-п'ять запитань до цього змістового блоку. Зверніть увагу на використання понять уроку в змісті запитань. Запропонуйте деяким учням / ученицям озвучити кілька запитань, а іншим — відповісти за допомогою матеріалів підрозділу.

2. Симуляція “Творимо правила самі” (до 15 хв).

Зверніться до підрозділу 4 і запропонуйте учням прочитати уривок із правил поведінки в одній із британських шкіл, наведений у таблиці, і створити подібний перелік для тривалої подорожі з друзями на зорельоті.

Крок 4. Підсумкове обговорення (3–5 хв)

Запропонуйте учням самостійно підсумувати, навіщо люди створюють правила і закони. Що обов'язково потрібно враховувати під час написання законів (дотримання прав людини). Попросіть дітей усно завершити речення: “Сьогодні для мене новим, важливим, цікавим було...”.

Матеріали підрозділу, які не встигли опрацювати під час уроку, можна дати як домашнє завдання.

Практична робота

Додатково, за наявності навчального часу, рекомендуємо провести практичне заняття з наведеними нижче історичними джерелами. Ви можете роздрукувати завдання та джерела й запропонувати учням, працюючи індивідуально або в групі, підготувати усну або письмову відповідь на запитання.

- Зверни увагу на виділені словосполучення та речення у джерелі 1. Що в описі істориком виборів у Польщі можна вважати законом, що правилом, а що — звичаєм? Чому?
- Про які правила йдеться в уривку з документа 2? Кого ці правила стосувалися? Для чого вони приймалися?

Історичне джерело 1

Історик Норман Дейвіс про вибори короля в Польщі

Вибори короля в Польщі в 16–17 ст. були подією незвичайною. Теоретично в них мав право брати участь кожен шляхтич Речі Посполитої, а практично — короля звичайно обирало десять-п'ятнадцять тисяч осіб. Вони **збиралися верхи на полі “Воля” (ЗВИЧАЙ)** поблизу Варшави... **Будь-який шляхтич-католик — поляк чи іноземець — мав право подати свою кандидатуру (ЗВИЧАЙ / ПРАВИЛО)**. Кожна провінція спершу обговорювала питання виборів на своїх сеймиках (місцевих зборах шляхти) і здебільшого приїздила до Варшави з певними уявленнями про свої симпатії.

Ставши обраним, новий король їхав до сейму, де слухав пропозиції шляхти про умови, на яких вона погодиться з його коронацією (ПРАВИЛО). 1573 року, після виборів короля, Генріху Валуа запропонували дев'ять таких умов. Протягом правління наступних королів ці Генріхові **статті стали фіксованим незмінним договором про державний устрій (ЗАКОН)**.

Історичне джерело 2

Уривок з Конституції Пилипа Орлика 1710 року

Якщо в діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені (...) висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити неадаптності.

Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Ясновельможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоявати перед собою.

Урок 10. Влада та суспільство

*Що таке влада і якою вона буває?
Як взаємодіють влада і суспільство?*

Обґрунтування та особливості заняття

Це заняття покликане, передусім, сформувати в учнівства розуміння того, як влада і суспільство можуть взаємодіяти, а також розуміння того, для чого і як учні можуть брати участь у житті суспільства.

Важливо показати відмінність між одноосібною владою та колегіальною, за допомогою прикладів з історії продемонструвати зміни в ставленні суспільства до одноосібної влади та появу демократії як форми, за якої народ почав реалізовувати свою владу безпосередньо, а потім через представників.

Також ключовим висновком для учнівства має стати розуміння того, що державна влада здійснюється, щоби служити інтересам народу, для суспільної користі, що будь-які рішення державної влади мають базуватися на повазі до людської гідності та рівності.

Владою називають здатність, право та можливість людини підкоряти своїй волі інших людей — тобто змушувати / переконувати їх виконувати те, що потрібно. Влада здійснюється за допомогою переконання, авторитету чи примусу.

У людському суспільстві існують різні види влади: сімейна, тобто влада старших у родині, корпоративна, тобто влада директора підприємства над працівниками, державна, тобто влада, яку здійснюють органи держави (президент, прем'єр-міністр, поліція, керівництво школи та ін.) щодо людей, які мешкають на її території.

Влада — важлива складова нашого життя. Адже ті, хто здійснює владу, можуть спрямовувати інших у правильному напрямку, підказувати, як діяти, виконувати роботу, як уникати помилок тощо. Звісно, владу можуть здійснювати і з поганими намірами, примушуючи інших, наприклад, вчиняти злочини. Такі випадки в разі виникнення питань у дітей не варто приховувати, проте слід спрямовувати їхні думки до того, що в здоровому суспільстві влада має здійснюватися у демократичний і гуманний спосіб.

Оскільки багато понять, що розглядатимуться на уроці, є складними для розуміння учнівством, важливо їх детально обговорювати, наводити конкретні приклади, звертатися до власного досвіду дітей. Допоміжними в цьому процесі є запропоновані в навчальних матеріалах схеми та зображення, які дозволяють вибудувати навколо них обговорення запропонованих запитань.

Для того, щоб закріпити на рівні компетентності поняття “участь”, важливо забезпечити реальну залученість учнів під час проведення уроків і позакласних заходів, можливість висловити свою думку щодо певних питань.

<p>Пропонований зміст</p>	<p>Що таке влада і якою вона буває. Як взаємодіють влада і суспільство. Рівність і гідність як основа взаємодії в суспільстві. Самоврядування</p>
<p>Очікувані результати навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> — аргументує потребу спільних правил і законів, а також необхідність їх дотримуватися; — переконує інших у перевагах поведінки, заснованої на повазі до прав людини і поваги до гідності людини; — бере участь у виборах до органів самоврядування закладу освіти, аналізує та оцінює їх роботу; — визначає способи власної співучасті в житті класу, закладу освіти, родини, місцевої спільноти; — пояснює вплив вчинків окремої людини на її найближче оточення, місцеву громаду, Україну та світ; — аналізує правила та процедури закладу освіти з огляду на дотримання прав людини (зокрема недискримінації) та поваги до гідності людини
<p>Пропоновані види навчальної діяльності</p>	<p>Створення асоціативних схем до понять “влада” і “самоврядування” (джерела та види влади). Аналізування запропонованого тексту / медіапродукту про рівність і гідність для пояснення понять. Складання з допомогою дорослих переліку питань, які повинні вирішувати органи шкільного самоврядування, місцевої та державної влади. Участь у плануванні, організації та проведенні заходів на користь класу, школи, місцевої громади (групові проекти). Написання листа друзям / одноліткам в іншому регіоні, повідомлення у соціальних мережах про особливості правил і самоврядування у своїй школі</p>

Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і суспільство. Людина і влада
---	--------------------------------------

Історична довідка

Під час пояснення поняття “авторитет” можна навести приклади, подані нижче.

У першій половині 20 ст. в Індії, яка на той час була територією, залежною від Великої Британії (тобто колонією), громадський діяч Магатма Ганді вирішив боротися проти британського панування. Він запропонував для цього ненасильницькі, тобто мирні, методи.

У 1930 році Магатма Ганді влаштував так званий “соляний похід”. Британські колонізатори забороняли індійцям видобувати сіль і продавали її дуже дорого. Тож Ганді та його послідовники вирушили на морське узбережжя, щоби самостійно випарювати сіль. На шляху туди до Ганді долучалися величезні юрми людей, які били в барабани, збирали для нього і його послідовників пожертви та приєднувалися до пішого походу. Людей було так багато, що поліція так і не наважилася втрутитися, а індійці змогли отримати необхідну їм для повсякденного вжитку сіль.

Портрет Магатми Ганді:

https://en.wikipedia.org/wiki/Mahatma_Gandhi#/media/File:Mahatma-Gandhi,_studio,_1931.jpg

Також можна використати відео 1930 року соляного походу. Закадровий текст начитаний англійською, якість не дуже хороша, але уявити масштаб події можна. Відео триває трохи більше за одну хвилину.

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Salt_March.ogg

Інший приклад стосується нещодавньої історії України. У листопаді 2013 року український уряд відмовився підписувати угоду з країнами Європейського Союзу, хоча раніше планував це зробити. На знак протесту відомий на той час журналіст Мустафа Найем на своїй сторінці в мережі “Фейсбук” закликав українців вийти на протест проти рішення уряду: “Зустрічаємося о 22:30 під монументом Незалежності. Одягайтеся тепло, беріть парасольки, чай, каву, гарний настрій і друзів. Репост всіляко вітається!”. Його підтримали кількасот людей, а за кілька днів цей протест переріс у Євромайдан.

Портрет Мустафи Найема, журналіста, політика. 2011 року:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D1>

[%84%D0%B0_%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%94%D0%BC#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mustafa_Nayyem,_Ambassador's_residence.jpg](#)

Можна показати відео з одного з маршів мільйонів, наприклад, це https://www.youtube.com/watch?v=f_iTwbjT50Q (тривалість — 1:08). Якщо ви обираєте інше, то обов'язково передивіться його уважно перед уроком, адже не всі плакати та висловлювання варто демонструвати п'ятикласникам і п'ятикласницям.

Хід уроку

Варіант 1

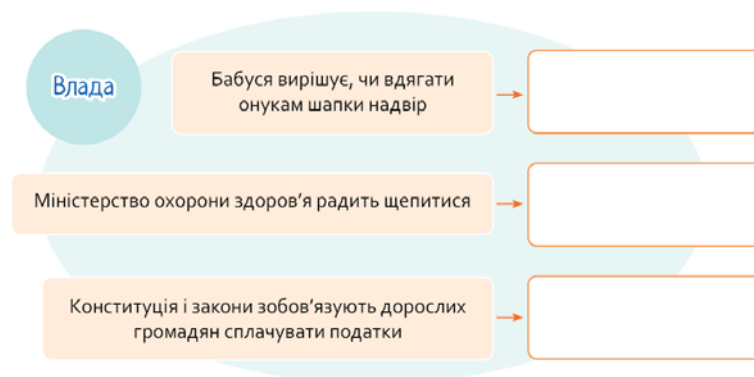
Крок 1. Актуалізація вивченого матеріалу (до 5 хв)

Розпочніть урок із рефлексії щодо знань про закони, отриманих на попередньому уроці. Наголосіть, що впровадження і дотримання законів прямо пов'язані з владою. Проведіть з учнями бесіду про прояви влади в їхньому житті, спираючись на перелік запитань на початку підрозділу 1.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу (до 25 хв)

1. Обговоріть із дітьми, як влада може впливати на людину й попросіть їх навести приклади з їхнього життя. Проведіть мінілекцію та поясніть, якими методами (авторитет, примус чи переконання) влада може впливати на людину і суспільство. Супроводжуйте свою розповідь зверненням до запропонованих візуальних джерел у навчальному посібнику. За потреби доповніть розповідь прикладами з історичної довідки (до 10 хв).

Запропонуйте учням виконати завдання 4 з навчального посібника — поєднати методи впливу влади із запропонованими прикладами.

Зверніть увагу дітей на ключові слова в кожному реченні.

- “Бабуся **вирішує...**” — йдеться, очевидно, про “авторитет” через вік, досвід, тобто статус бабусі.
- “Міністерство охорони (...) **радить...**” — йдеться про переконання, раду, побажання, тобто відсутній елемент погрози застосувати покарання.
- “Конституція і закони **зобов'язують...**” — йдеться про примус, адже в ключовому слові вказано про обов'язок, тобто те, що щось потрібно зробити неодмінно, інакше буде покарання.

2. Запитайте учнів, що вони знають про демократію. Заохочуйте їх наводити приклади. Після цього зробіть невеликий вступ і поясніть, як і де почала формуватися демократія як влада народу. Зверніть увагу на те, що демократична влада також має свої обмеження. Саме права людини, повага до людської гідності та рівності стримують демократичну владу від несправедливих рішень щодо тих, хто перебуває в меншості.

Запропонуйте учням розглянути зображення на с. 16 навчального посібника та обговорити відповідь на запитання до нього з підручника. Після висловлених учнями думок сформулюйте висновок, посилаючись на зміст Конституції України (до 10 хв).

3. На дошці напишіть назви чотирьох галузей (родина, школа, громада, держава). Запропонуйте учням поміркувати над тим, де і як саме вони можуть впливати на ухвалення рішень, стимулюйте їх до генерування різних ідей та припущень, фіксуйте їх на дошці чи окремих аркушах. Після цього поясніть, що право на участь закріплене за ними і міжнародним документом — Конвенцією про права дитини — й українськими законами (до 5 хв).

Крок 3. Підсумкове обговорення (до 5 хв)

Запропонуйте учням завершити фразу “Для мене важливим відкриттям уроку про владу та суспільство стало...”. Якщо часу небагато, запропонуйте це зробити лише кільком охочим, можете розпочати з власної відповіді-прикладу, щоб стимулювати обговорення.

Запропонуйте виконати завдання “Сходинки участі” за алгоритмом, наведеним у “Домашньому завданні” навчального посібника.

Варіант 2

Крок 1. Актуалізація опорних знань (до 10 хв)

Обговоріть усно з дітьми запитання на с. 11 навчального посібника. Зверніть увагу на те, що в різних ситуаціях влада належить різним людям, а часом їхні думки щодо можливості впливу можуть розходитися.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу (до 25 хв)

1. Намалюйте на дошці слово “Влада” та запропонуйте дітям методом “мозкового штурму” озвучити власні асоціації. Запишіть їх поруч. Не оцінюйте асоціації як “правильні / неправильні”. Потім запропонуйте дітям прочитати визначення цього терміна в навчальному посібнику (5–7 хв).

2. Озвучте, що здійснювати владу можливо лише тоді, коли:

- маєш авторитет, тобто певну повагу / статус;
- можеш переконати, тобто коли маєш аргументи, знання;
- можеш застосувати примус, тобто маєш силу.

Запишіть ці три “кити” під словом влада.

3. Запропонуйте дітям обговорити і виконати вправу в навчальному посібнику чи запишіть ці твердження на дошці в довільному порядку, щоби діти мали знайти відповідники (до 5 хв). Див. варіант 1.

4. Зверніться до завдання 2 та зображення до нього на с. 16. Поставте учням запитання.

- Що означає слово “народ” на зображенні? Хто є народом в Україні?
- Що означають стрілки?
- У чому, на вашу думку, загальна ідея зображення?

Спрямуйте їх, якщо діти самостійно не озвучили цього, до ідеї, що відповідно до Конституції України (найважливішого закону України) джерелом влади у нашій державі є народ. Це означає, що саме ми, люди, своєю волею можемо змушувати / переконувати владу діяти в наших інтересах (до 7 хв).

Крок 3. Вивчення нового матеріалу (до 5–7 хв)

Поясніть дітям, як працює представницька система. Громадяни обирають тих, хто представляє їхні інтереси на місцевому та державному рівні. Представники, які засідають у парламенті або діють в інших органах влади, обговорюють важливі для держави питання та ухвалюють рішення **від імені**

всіх громадян. Крім того, рішення з найважливіших питань можуть ухвалювати і самі громадяни, беручи участь у всенародному голосуванні — референдумі.

Водночас кожне місто, село, район — це маленька копія держави, а тому в кожній місцевості, як і в державі, основним носієм влади є територіальна громада, народ, що проживає в межах певного міста, села, району. І так само, щоб ухвалювати рішення, вона передає свої повноваження обранцям — представникам місцевого самоврядування. Отримавши від територіальної громади владу, місцеве самоврядування має діяти в її інтересах.

Запропонуйте для домашнього опрацювання текст з підрозділу 3 уроку та домашнє завдання за ним.

Тема 6. Приватний і публічний простори людини

Урок 11. Що таке приватний простір і чому він важливий

Як із часом змінювався приватний простір людини?

Обґрунтування та особливості заняття

Це заняття поєднує громадянознавчу тему з історичним компонентом, які разом дозволяють розвивати історичне мислення та розуміння сучасного поняття приватного простору.

Для розвивання хронологічної та геопросторової компетентності вчителю слід звертати увагу учнів на дати та географічні назви, які зустрічаються у першій частині заняття. Якщо в класі є карта світу чи Європи, то варто вказувати на ній ті країни чи регіони, які згадуються у візуальних джерелах чи текстах. Також необхідно при звичаювати дітей до хронології. На цьому етапі навчання від учнів не вимагається запам'ятовувати дати і назви, однак наполеглива увага вчителя і поступове звикання дітей до того, що будь-який сюжет відбувається у часі та просторі, дає можливість розвивати історичне мислення дітей.

Щодо громадянознавчого наповнення теми, то вивчення поняття “приватний простір” має стати фундаментом для поглиблення розуміння поняття “повага до прав людини”, сприяти формуванню уявлення про особисті кордони та особистий простір як основи гідності людини.

Виконання завдань згідно із запропонованим планом проведення уроку дозволить вчителю формувати загальнодидактичні вміння, особливо наскрізне вміння читати з розумінням та використовувати логічно обґрунтовані відповіді на запитання. Завдання формулювати запитання є способом формування критичного мислення, яке спирається на отримані в початковій школі вміння.

Пропонований зміст	Що є приватним простором людини. Яким було приватне життя в минулому і є тепер
Очікувані освітні результати	— дотримується вимог щодо не порушення особистого простору інших осіб; — виявляє порушення права на особистий простір та протидіє цьому; — застосовує відповідні поняття в порівняльному описі

	<p>історичних і сучасних дій та подій;</p> <p>— пояснює, як погляди та потреби людей сьогодні та в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства;</p> <p>— виокремлює основне і другорядне в тексті;</p> <p>— пояснює і доцільно застосовує терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах;</p> <p>— формулює запитання різного типу до тексту / медіатексту, візуальних джерел</p>
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Обговорення тексту / візуальних матеріалів про приватний простір людини в минулому та тепер; розрізнення цих просторів.</p> <p>Візуалізація поняття “особистий простір (приватність)”.</p> <p>Аналізування ситуацій щодо порушення / не порушення права на особистий простір.</p> <p>Укладання пам'ятки про правила невтручання у приватний простір (приватне життя).</p> <p>Визначення значущості особистого простору для людини</p>
Змістові лінії, що реалізуються під час вивчення теми	<p>Людина і суспільство.</p> <p>Людина і світ уявлень та ідей</p>

Хід уроку

1. Вступна частина (до 5 хв)

Для зацікавлення п'ятикласників і п'ятикласниць можна заздалегідь дати їм домашнє завдання: переглянути мультфільм “Троє поросят”, зокрема версію <https://www.youtube.com/watch?v=aA27Rfjv0mc>. Якщо є час, можна цей мультфільм подивитися на уроці (8 хв), хоча краще почати урок з його обговорення.

Поставте запитання.

- Про що розповідає історія про трьох поросят? Чим вона завершилася?
- Завдяки чому Ніф-Ніф зміг урятуватися сам і врятувати своїх братів?
- Як ви розумієте вислів “Мій дім — моя фортеця”?

Під час обговорення цього питання стимулюйте відповіді, які наголошують на захисній функції будинку.

2. Вивчення нового матеріалу (20 хв)

Крок 1 (10 хв)

Запропонуйте учням самостійно прочитати текст підрозділу 1, а тоді розглянути зображення до четвертого завдання та прочитати супровідний текст до нього. Обговоріть питання.

- Чи можливо було усамітнитися у такій вбиральні?
- Чого бракує у вбиральні, щоб її можна було вважати особистим простором з огляду на сучасність?

Після того, як учні висловилися щодо того, як можна було би змінити вбиральню відповідно до їхніх уявлень про приватність, можна перейти до розгляду наступних зображень і пошуку відповідей на запитання до них.

Бажано, щоби ця робота в “сильному” класі була індивідуальною, а не фронтальною. Самостійне аналізування зображень за запропонованими запитаннями і виокремлення в тексті головного і другорядного дозволяє розвинути ключові компетентності.

У класі, де більшість учнів має низький рівень читання і розуміння, можна читати запитання вголос і разом аналізувати зображення, звертаючи увагу на такі спільні риси, як:

- наявність дому як такого, зі стінами, вікнами і дверима;
- наявність вогнища як місця, що обігріває, дозволяє приготувати їжу, об’єднує навколо себе та дає відчуття притулку;
- наявність спального місця.

Варто звернути увагу, що фотографія реконструйованої кімнати робітничого гуртожитку в Шотландії показує швидше виняток, аніж звичне житло робітників того часу, адже в Нью-Ленарку керівник Роберт Оуен прагнув створити “ідеальну” фабрику та умови для робітників. Попри те, що для дітей є окремі місця для сну, все одно для великої сім’ї є лише одна кімната, про що йдеться у тексті.

За результатами розмови запропонуйте записати власні визначення того, що таке приватний простір.

Крок 2 (10 хв)

Робота над підрозділом 2 може відбуватися по-різному. Головним завданням цієї частини змісту є формування уявлення про сучасне розуміння приватного простору як розширеного порівняно з попередніми історичними часами.

У “сильному” класі варто дати завдання 1–2 для самостійної роботи. Завдання поставити до тексту “тонкі / прості” і “товсті / складні” запитання спирається на роботу в початковій школі та методи розвивання критичного мислення. У “слабкому” класі вчитель може використати власну розповідь, під час якої записувати ключові слова і словосполучення.

Окремим завданням є робота над історичними джерелами. З одного боку, це складні правові норми, які потребують роз’яснення, з іншого — якщо учні / учениці ретельно опрацювали поняття під час роботи над підрозділу 1, то читання документа не має викликати багато запитань. Відповідь на запитання 3 передбачає усвідомлення учнями розширення розуміння приватного простору: це не лише саме помешкання / дім, а й листування, сімейне, особисте життя. Відповідь на запитання 4 має підтвердити спільне розуміння того, що таке сучасне приватне життя і в чому полягає його захист.

Аналізування зображень із завдання 5 має показати, як учні усвідомили поняття невтручання у приватний простір як основу поваги до людської гідності та прав людини. Його можна дати як домашнє завдання, якщо на уроці не вистачає часу, або використати на початку уроку 12.

Крок 3. Підсумковий етап (5–7 хв)

Проведіть підсумкове обговорення за питаннями на повторення й узагальнення. Особливу увагу приділіть завданню 3.

- Що таке приватний простір і чому він потрібен людині?
- Як із часом змінилося уявлення про зміст і призначення приватного простору?
- Чому невтручання у приватний простір має бути захищене законом?

Як домашнє завдання запропонуйте написати правила невтручання у приватний простір людини. Повернення до цього завдання буде важливою частиною наступного уроку про публічний простір і теми XIII, зокрема про права людини (II півріччя). Також можна запропонувати завдання з аналізування зображень, якщо на нього не вистачило часу в класі, або створення постера з порадами щодо захисту приватного цифрового простору.

За умови більшої кількості навчального часу можна додатково організувати міжгалузевий мініпроект за завданням 2 як спільний із вчителем інформатики.

Урок 12. Що таке публічний простір. Як змінювалися публічні простори із часом

Яким був публічний простір у минулому та як він використовувався?

Якими є публічні простори сучасної людини?

Школа як публічний простір

Обґрунтування та особливості заняття

Мета цього заняття — продовжити розглядати тему публічних і приватних просторів, які оточують учня, одночасно з громадянською та історичною кута зору. Завданням вчителя є пояснити, що публічні простори є надзвичайно важливою частиною урбаністичного способу життя і розвитку демократичного способу управління. Публічний простір одночасно є і місцем зустрічі та спілкування людей, і місцем, де зустрічаються публічні види мистецтва, торгівля тощо.

Важливою складовою заняття є навичка аналізувати простір, що оточує учнів, на предмет інклюзивності, і здатність пропонувати рішення для покращення ситуації.

Відповідні знання та навички можуть бути запорукою формування свідомого ставлення до публічного простору як такого, що є власністю усіх і кожного / кожної одночасно, формування відповідального ставлення до нього з боку учнівства. І водночас вони ж можуть бути першим кроком на шляху до усвідомлення механізмів функціонування держави та її відповідальності з утримання таких місць.

Закріпити нові знання можна, проаналізувавши власну школу як публічний простір. Для цього в навчальних матеріалах для учнів наведені кілька вправ, із яких вчитель може вибрати найвідповідніші.

Пропонований зміст	Що таке публічний простір. Як змінювалися публічні простори із часом. Яким був публічний простір у минулому та як він використовувався. Публічні простори сучасної людини. Школа як публічний простір
--------------------	---

Очікувані результати навчання	<ul style="list-style-type: none"> — пояснює відмінності між громадським та особистим простором; — наводить приклади і пояснює призначення об'єктів громадського простору в минулому і сучасності; — дотримується визначених правил і пропонує в разі потреби зміни до них під час організування подорожей для вивчення пам'яток історії та культури, туристичних об'єктів, а також для прогулянок і відпочинку; — пояснює потребу доступності громадського простору для людей з інвалідністю або маломобільних груп населення
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Коментоване читання тексту про публічний простір людини.</p> <p>Порівняння громадського й особистого просторів людини (за запропонованими ознаками).</p> <p>Підбирання зображень (у групах) із прикладами об'єктів громадського простору в минулому й тепер і визначення їхнього призначення.</p> <p>Дослідження та обговорення прикладів про потребу доступності громадського простору для людей з інвалідністю або маломобільних груп населення</p>
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і суспільство. Людина і влада

Хід уроку

Крок 1 Актуалізація опорних знань (5 хв)

Проведіть із учнями вступну бесіду за питаннями на початку уроку в навчальних матеріалах. Дайте їм можливість пригадати матеріал із попередніх уроків.

Крок 2. Вивчення нового матеріалу

1. Розкажіть про те, як виникали та змінювалися із часом публічні простори. Поясніть, що одні й ті самі місця в різні часи могли мати різне призначення чи доступ до них міг бути обмеженим.

Запропонуйте учням виконати перше завдання: співвіднести зображення та підписи до них. Заохочуйте клас проговорювати, за якими ознаками вони з'ясовують призначення будівель чи просторів, звертайте увагу на архітектурні особливості тощо (10 хв).

2. Варіант 1 (10 хв). Запитайте, які ще бувають призначення у публічних просторів? Попросіть записати варіанти на дошці або в зошиті. Підкажіть, наводьте історичні приклади з різних часових періодів і різних географічних місць. Зазначте, що публічні місця із часом міняються. Запропонуйте виконати завдання 2: пошукати спільне та відмінне в однотипних просторах різних часів.

3. Варіант 2 (10 хв). Перейдіть до обговорення сучасних публічних просторів і змін, яких ті зазнають. Об'єднайте учнів у групи для пошуку відповідей на запитання 1 і 2 підрозділу 2. За кілька хвилин запропонуйте представникам груп висловити свої міркування. За можливості, дайте висловитися тим, хто хоче ще щось додати.

4. Запропонуйте учням висловитися щодо доступності публічного простору для людей з обмеженою мобільністю. Зверніть їхню увагу, що тут не обов'язково ідеться про людей з інвалідністю: будь-хто в певний період свого життя може мати проблеми з пересуванням. Скажімо, людина може травмуватися, захворіти чи просто мати із собою важку незручну валізу чи візочок із немовлям, велосипед тощо. Поясніть, що публічний простір має бути доступним для всіх (10 хв).

Крок 3. Закріплення отриманих знань (5–7 хв)

Разом із учнями проаналізуйте, чи є публічним простором школа? Чи є в ній місця, які можна вважати приватними?

Крок 4. Домашнє завдання

Запропонуйте на вибір:

- виконати завдання з підрозділу 4 “Школа як публічний простір”.
- виконати завдання до підрозділу 3 “Відмінність між приватним і громадським простором”.
- створити схему своєї школи через п'ять років з тими приміщеннями / просторами, яких бракує учню зараз.

Тема 7. Узагальнення

Урок 13. Як люди усвідомлювали себе в різні часи

Як змінювалося ставлення до себе та інших людей в минулому і тепер?

Обґрунтування та особливості заняття

Пропоноване заняття є узагальненням за програмою та підсумовує уявлення учнів щодо тем, які вивчалися протягом першого семестру. На уроці важливо повторити матеріал перед тематичним оцінюванням. Завданням учителя на цьому уроці є не стільки перевіряти знання, скільки дати учням можливість самостійно визначити рівень власного розуміння тематики першого розділу та побачити можливості, потреби глибшого засвоєння тих чи тих понять, фактів, первинного уявлення про історичні та суспільні процеси. Як уже згадувалося у попередніх методичних рекомендаціях, до уроків розділу бажана наявність карти України, Європи чи світу. Під час розмови за будь-якої можливості вчителю варто показувати на карті місця, які згадуються, а також писати на дошці або великому аркуші згадувані дати (лише століття), або використовувати готову лінію часу зі століттями для розвитку первинної хронологічної компетентності. Автори пропонують кілька вправ на вибір. Вчитель залежно від власних завдань до цього уроку, методичних уподобань, схильності учнів обирає варіант проведення та комбінування тих чи тих вправ.

Це заняття не варто робити традиційним уроком оцінювання з виставленням балів за певну вправу, однак з використанням інструментів формуального оцінювання протягом першого семестру можна підвести учнів до усвідомлення власної освітньої траєкторії та мотивувати їх до самооцінювання проведеної навчальної діяльності.

Пропонований зміст	Ставлення до себе та інших людей в минулому і тепер
--------------------	---

Очікувані освітні результати	<ul style="list-style-type: none"> — пояснює, як людина впливає на різні спільноти і державу своєю діяльністю; — аргументує потребу спільних правил і законів, а також необхідність їх дотримуватися; — застосовує відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій; — наводить приклади змін у житті суспільства, пов'язаних із різними чинниками; пояснює їх вплив на людину, конкретні соціальні групи та суспільство загалом у минулому та сьогодні
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Малювання (з допомогою учителя) схеми / “хмари слів” про свою приналежність до різних спільнот.</p> <p>Симуляційна гра про створення правил для певної групи осіб у конкретній ситуації.</p> <p>Ранжування тем і понять розділу відповідно до особистого інтересу та розуміння користі.</p> <p>Створення ланцюжка понять, які розглядалися у першому семестрі.</p> <p>Складання за наданими вчителем матеріалами та критеріями порівняльної таблиці про зміни в різних сферах суспільного життя</p>
Змістові лінії, що реалізуються під час вивчення теми	<p>Людина і суспільство.</p> <p>Людина і влада.</p> <p>Людина і світ уявлень та ідей</p>

Хід заняття

Крок 1. Вступна частина (2–3 хв)

Привітайте учнів та учениць із завершенням вивчення першого розділу програми курсу. Нагадайте його назву. Наголосіть, що ви вивчали разом сюжети з історії України і світу, знайомилися з поняттями, які пояснюють суспільство в минулому і тепер, і що отримані знання і вміння відповідати на поставлені запитання є першим і дуже важливим кроком у вивченні історії та громадянської освіти.

Крок 2. Осмислення понять і зв'язків між ними (15 хв)

Коротко розкажіть або дайте завдання прочитати текст на початку підрозділу. Запропонуйте помовчати 30 секунд і, заплющивши очі, пригадати теми, які ви разом вивчали протягом чотирьох місяців.

Запропонуйте виконати завдання 1.

Варіант 1. Учні можуть малювати зв'язки з поняттями в довільній формі самостійно в зошитах, а потім порівняти свій результат у парах. Попросіть озвучити чи намалювати на дошці зв'язок з обраних трьох-чотирьох понять і пояснити їх значення і зв'язок між ними. Інші учні, слухаючи пояснення однокласників, можуть піднімати зелені картки, якщо погоджуються із поясненням, або із жовтими, якщо хочуть щось виправити чи доповнити. Вчитель має слідкувати за тим, щоб усі брали участь у цьому обговоренні. За потреби варто уточнювати поняття й нагадувати, в яких саме підрозділах це пояснювалося.

Варіант 2. У “сильному” класі, за набутої навички роботи в групах та використання різних гаджетів, використайте інструмент “інтелектуальна карта”. Для цього запропонуйте учням об'єднатися у невеликі групи й за умови доступності інтернету створити власну карту зв'язків між поняттями. Це можна робити за допомогою різних застосунків, зокрема в Google. Таку саму карту можна просто намалювати.

Карта може мати приблизно такий вигляд.

Обговорення результатів у малих групах варто проводити за алгоритмом, залучаючи весь клас до міркувань про ті чи ті зв'язки та пояснення вживаних понять. Обов'язково звертайте увагу на те, чи можливо доповнити схему поняттями або лініями-гілками зв'язків.

Варіант 3. За умови хорошого класного менеджменту влаштуйте “живу карту понять”. Приготуйте картки (по дві на одне слово) з написаними поняттями розділу, можливо, картки з коротким описом певного сюжету чи історії. Роздайте ці картки учням. Попросіть їх після короткої паузи для роздумів зробити в просторі класу карту понять, щоб учні утворювали пари чи трійки, беручи одне одного за руки.

Попросіть дітей прокоментувати свої зв'язки.

Крок 3. Аналіз і синтез опанованого матеріалу (15 хв)

Запропонуйте завдання 2 або 3 на вибір. Завдання 3 можна виконати індивідуально, а потім обмінятися результатами і за потреби виправити помилки.

Укладання порівняльної таблиці є складнішим завданням і може виконуватися колективно під час фронтального обговорення. Тоді вчитель разом із учнями заповнює її приблизно в такий спосіб.

	Як було	Як тепер
Хто “Я”	“Я” член однієї спільноти	“Я” представник багатьох спільнот і багатьох культур
Хто “Інші”	Всі, хто не належить до моєї спільноти, общини	Люди, які представляють інші культури, погляди
Родина	Велика, з трьох поколінь, об'єднується заради виживання	Мала, з двох поколінь, об'єднується заради кохання та піклування
Спільнота	За заняттями, за інтересами	За професією, за поглядами, за додатковою діяльністю

Громада	Родова община, територіальна (сусідська община)	Територіальна громада села, міста, регіону
Села і міста	—	
Правила і закони	—	
Влада	—	
Самоврядування	—	
Приватний простір	—	
Публічний простір	—	

Крок 4. Узагальнення (20 хв)

Можна виконати завдання 4. Воно потребує від учителя розуміння того, чи дійсно рівень знань учнів дозволяє ефективно використати вправу як узагальнювальний елемент вивчення матеріалів розділу.

Можна цю вправу дати заздалегідь як домашнє завдання або зробити її в класі після використання інтелектуальної карти. Вчителю слід добре орієнтуватися у сторінках навчального посібника, щоби допомагати учнями побачити те чи те зображення, історію чи запитання для усього класу.

Крок 5. Підсумковий етап (5–7 хв)

Запропонуйте виконати в класі завдання 5. Поверніться до змісту (назв) тем першого розділу програми. Заохочуйте учнів і учениць пояснювати свій вибір із використанням лексики уроків.